

Bezdetnosť – nový fenomén v životných dráhach žien na Slovensku¹

Branislav Šprocha² – Anna Šťastná³ – Luděk Šídlo⁴

Centrum spoločenských a psychologických vied SAV a INFOSTAT

Výskumné demografické centrum, Bratislava

Katedra demografie a geodemografie, PřF UK, Praha

Childlessness – a New Phenomenon in the Life Courses of Women in Slovakia.

Women in Slovakia and in other countries in Central and Eastern Europe whose reproductive years overlapped with the previous political regime rarely opted not to have children, and childlessness thus became a marginal phenomenon. This study provides a detailed reconstruction of long-term childlessness trends among women in Slovakia. In addition, we focus on the changes in cohort fertility and especially in first births in connection to the future development of childlessness among women born in the late 1970s and the first half of the 1980s.

A very important goal of this paper is to look more closely at a group of women who remain childless in a society where people married and had children at very early age and where becoming a mother was a general norm. Our analysis is based on the Population Censuses. Using the childlessness rate and binary logistical regression, we attempt to identify characteristics which determine whether women will remain childless or not.

The main finding of this analysis is that Slovakia has experienced a U-shaped pattern in permanent childlessness in cohorts between 1900 and 1970. The lowest level was observed among women born around 1940. Cohorts from the late 1960s and the early 1970s experienced rapid increases in childlessness. According to our estimations the childlessness level among women born in the first half of the 1980s may reach 18 – 20 %. A detailed analysis of the structural characteristics of the childless women showed family status and education to have a significant impact on the likelihood to remain childless. Likewise, certain differences in childlessness levels are also found in women by nationality, religion and their place of residence.

Sociológia 2017, Vol. 49 (No. 5: 561-587)

Key words: *Childlessness; fertility; postponement; education; religion; ethnicity; Slovakia*

Úvod

Reprodukčné a rodinné správanie na Slovensku podobne ako v ďalších krajinách bývalého východného bloku prešlo a prechádza v poslednom štvrtstoročí viacerými dynamicky sa presadzujúcimi a v mnohých smeroch aj historicky

¹ Príspevok je výsledkom projektu VEGA č. 2/0057/17 „Najvyššie dosiahnuté vzdelanie a jeho vplyv na transformujúce sa rodinné a reprodukčné správanie žien na Slovensku“ a GAČR č. 15-09443S „Rizika odkladu rodičovství: Nová role rodinné politiky?“

² Korešpondencia: RNDr. Branislav Šprocha, Ph.D., Centrum spoločenských a psychologických vied SAV, Šancova 56, 811 05 Bratislava a INFOSTAT – Výskumné demografické centrum, Leškova 16, 817 95 Bratislava, Slovenská republika, E-mail: branislav.sprocha@gmail.com.

³ Korešpondencia: PhDr., Mgr. Anna Šťastná, Ph.D., Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Albertov 6, 128 43 Praha 2, Česká republika, E-mail: stastna@natur.cuni.cz.

⁴ Korešpondencia: RNDr. Luděk Šídlo, Ph.D., Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Albertov 6, 128 43 Praha 2, Česká republika, E-mail: ludek.sidlo@natur.cuni.cz.

jedinečnými zmenami. (Potančoková et al. 2008, Sobotka 2011, Šprocha et al. 2016, Šprocha – Tišliar 2016) Asi najčastejšie diskutovanými sú predovšetkým javy spojené s výrazným poklesom intenzity plodnosti a najmä intenzity rodenia prvých detí (napr. Sobotka et al. 2011a; Šprocha 2014a, 2015b; Křesťanová 2016) a sobášnosti slobodných, ako aj procesom odkladania manželstva a materstva do vyššieho veku. (Potančoková 2011, Šprocha 2014a, 2015a, 2016) V celoeurópskom priestore sme svedkami dôležitých zmien v časovaní rodenia prvých detí, zmenšovania rodín a nárastu (ne-)dobrovoľnej bezdetnosti. (Mills et al. 2011, Sobotka 2009) Tranzícia plodnosti odkladaním do vyššieho veku (Kohler et al. 2002, Balbo et al. 2013) evokuje ďalšie otázky spojené najmä s tým ako sa podarí ženám odložené pôrody realizovať vo vyššom veku, ako sa uvedená transformácia premietne do štruktúry žien (a tiež mužov, pozri napr. Kyzlinková – Šťastná 2016) podľa počtu narodených detí (parity) a tým aj samotného zloženia a veľkosti rodín. Integrálnou súčasťou týchto diskusií sa čoraz častejšie stáva tiež problematika bezdetnosti (napr. Hašková 2006 a 2009, Šprocha et al. 2015 a 2016, Šťastná 2016), ktorej bola v česko-slovenskom priestore donedávna venovaná len minimálna pozornosť⁵. Práve to aká časť mladých žien (a tiež mužov) zostane a môže zostať celoživotne bez materskej a rodičovskej skúsenosti predstavuje v súčasnosti veľmi aktuálnu výskumnú otázku. Ukazuje sa, že pokles plodnosti v európskom priestore je sprevádzaný pomerne rýchlym rastom bezdetnosti. (Billari – Kohler 2004, Rowland 2007) Platí to v podstate pre všetky krajiny bez ohľadu na rozdiely v ich kultúrnych a socioekonomických podmienkach. (Tanturri et al. 2015) Viaceré signály súčasne poukazujú (pozri napr. Sobotka 2005, 2006, Beaujouan et al. 2017), že rast bezdetnosti v niektorých krajinách bývalého východného bloku môže byť obzvlášť dynamický. Slovenská spoločnosť tak môže čeliť výzve, s ktorou v novodobej histórii nemá žiadne väčšie skúsenosti, keďže Slovensko dosahovalo v generáciách z 30. – 60. rokov 20. storočia nízku až veľmi nízku mieru bezdetnosti. V súvislosti s tým sa však vynára otázka, či špecifické podmienky minulého režimu ovplyvňovali materské a rodičovské plány jednotlivých populačných skupín v rovnakej miere, alebo či môžeme v období vysokej normativity materstva a dvojdetného modelu rodiny identifikovať niektoré skupiny s vyššou pravdepodobnosťou celoživotnej bezdetnosti.

Cieľom predloženého príspevku je na základe najnovších metodických prístupov poukázať na medzigeneračný vývoj konečnej bezdetnosti v kontexte zmien generačnej plodnosti a pokúsiť sa vytvoriť obraz o jej možnom smerovaní u žien narodených v druhej polovici 70. a v 80. rokoch minulého storočia. Okrem toho si článok tiež kladie za cieľ poskytnúť bližšie informácie o tom,

⁵ Keďže úroveň konečnej bezdetnosti bola u žien narodených v 40. – 60. rokoch veľmi nízka, môžeme predpokladať, že daný jav nebol dostatočne atraktívny a ani nepredstavoval závažnejší celospoločenský problém. Nezaujím o problematiku bezdetnosti pozorujeme s výnimkou anglosaských krajín v podstate v celej Európe. (Tanturri et al. 2015)

ktoré osoby na Slovensku boli a sú vystavené vyššej pravdepodobnosti bezdetnosti z pohľadu vybraných štrukturálnych znakov a potvrdiť, alebo vyvrátiť niektoré s nimi súvisiace pracovné hypotézy.

Teoretické pozadie a stanovenie hypotéz

Nedostatok vhodných manželských partnerov a s tým spojený permanentný celibát predstavoval jeden z hlavných historických dôvodov bezdetnosti. (Barrington 2004, Szalma – Takács 2012, Miettinen et al. 2015) Úzky vzťah medzi podielom žien, ktoré sa ani raz nestali matkami a zastúpením slobodných žien v európskom priestore (napr. Bagavos 2010, Miettinen et al. 2015) však poukazuje, že tento vzťah nestratil na svojej aktuálnosti ani v súčasnosti. Predpokladáme, že rovnakú situáciu nájdeme aj na Slovensku. Smerom k mladším kohortám však tiež očakávame, že vzhľadom na zmeny plodnosti podľa rodinného stavu žien, bude podiel slobodných matiek rásť.

Za veľmi dôležitý faktor realizovanej plodnosti, štruktúry žien podľa počtu narodených detí a tým aj úrovne bezdetnosti je vo všeobecnosti tiež považované najvyššie dosiahnuté vzdelanie. Môžeme hovoriť o dvoch hlavných vplyvoch. Priamy je spojený predovšetkým s rozdielnou dĺžkou štúdia. Keďže samotná participácia na vzdelávaní sa ukazuje byť ťažko sklíbiteľná s manželstvom, materstvom a rodičovstvom (napr. Baizán et al. 2003, Blossfeld – Huinink 1991, Kravdal 1994) ovplyvnený je najmä aspekt časovania realizácie reprodukčných zámerov. Predlžovanie štúdia a s tým súvisiace odkladanie materstva tak môže zvyšovať pravdepodobnosť bezdetnosti. Niektoré štúdie (napr. Beaujouan et al. 2016) však upozorňujú, že predlžovanie štúdia nemá v skutočnosti výraznejší vplyv na vývoj samotnej bezdetnosti a dominantnými prvkami sú skôr nepriame vplyvy dosiahnutého vzdelania. K nim môžeme zaradiť napríklad odlišný objem získaného sociálneho a kultúrneho kapitálu, diferencujúce sa hodnotové a normatívne orientácie a preferencie, odlišné šance uplatnenia sa na formálnom trhu práce a s tým súvisiace rozdiely v socio-ekonomickej situácii. S faktorom vzdelania je tak následne úzko prepojená aj pozícia žien (a ich partnerov) na trhu práce, výška príjmov, ako aj ich samotná životná úroveň, ktoré predstavujú dôležité faktory reprodukcie. Vzťah medzi realizáciou reprodukčných zámerov (a tým aj bezdetnosťou) a postavením žien na trhu práce nie je vnímaný jednoznačne, pričom sa poukazuje aj na jeho premenu v čase. Pokles plodnosti a rast bezdetnosti v krajinách západnej a severnej Európy v 70. a 80. rokoch minulého storočia (pozri napr. Sobotka 2017) býval dávaný do súvislosti práve s rastúcou mierou ekonomickej aktivity žien. V posledných dvoch až troch desaťročiach sa situácia diferencuje a v niektorých krajinách môžeme vidieť opačnú situáciu. (Matysiak – Vignoli 2008) Úzky vzťah medzi nutnosťou dosahovať vyššie vzdelanie, snahami o ekonomickú samostatnosť žien, uplatnenie sa na trhu práce a ich problematic-

kým sklbením s materskými a rodičovskými povinnosťami nachádza aj koncepcia druhej demografickej revolúcie (pozri van de Kaa 1987, Lesthaeghe 1995, Lesthaeghe – Neels 2002), či ekonomické teórie plodnosti. (Např. Becker 1993) Najmä pre vyššie kvalifikované ženy môže materstvo prinášať výrazné náklady stratených príležitostí. Podľa Sobotku et al. (2008) sa vzdelanejšie ženy oveľa častejšie snažia nadobudnúť stabilnú pracovnú pozíciu, dosiahnuť dostatočné finančné zabezpečenie alebo primerané bývanie preto neistota na trhu práce, nestabilný príjem môžu pôsobiť na realizáciu reprodukčných zámerov negatívne. V prípade žien s nižším kultúrnym kapitálom môže byť materstvo v podstate stratégiou, ako tieto ženy najmä v mladom veku redukujú neistotu vo svojich životných dráhach. (Pozri Friedman et al. 1994, Hechter – Kanazawa 1997) Vzhľadom na ich problematickú situáciu na trhu práce, nízke príjmy môžeme povedať, že náklady stratených príležitostí sú nízke až zanedbateľné. Nemenej dôležitými sú aj normatívne faktory, a to predovšetkým získanie určitej identity a statusu v miestnej spoločnosti. (Sobotka et al. 2011c).

Relatívne nedávno sa do popredia v súvislosti s bezdetnosťou a naplňaním reprodukčných zámerov dostala tiež problematika sklbenia pracovných povinností a starostlivosti o dieťa a domácnosť. Teória rodovej rovnosti (McDonald 2000a, 2000b) očakáva, že v krajinách vyznačujúcich sa tradičným pohľadom na rozdelenie pozícií muža a ženy a teda aj deľbu práce medzi partnermi môžu byť reprodukčné zámery v ostrom kontraste s možnosťami, ktoré najmä vzdelanejším ženám poskytuje spoločnosť pri zladení ich profesie a vykonávaní materských a rodičovských povinností. Podobne aj Esping-Andersen (1996) a Chesnais (1996) poukazujú, že ak ženy majú približne rovnaké možnosti ako muži vzdelávať sa, uplatniť na trhu práce, ale štát, spoločnosť a rodina ich vníma rozdielne s uprednostnením tradičných rolí matky a manželky, potom dochádza k odkladaniu materských rolí so zvyšovaním pravdepodobnosti bezdetnosti. Catherine Hakim (2000, 2003, 2006) vo svojej preferenčnej teórii však odkazuje ešte na jednu dôležitú skutočnosť, ktorou je samotné nastavenie žien v spojitosti s ich participáciou na trhu práce a starostlivosťou o deti a domácnosť. Prvou skupinou sú ženy orientované na prácu a kariéru. V ich prípade môžeme počítať s vysokými nákladmi stratených príležitostí a teda môžeme u nich predpokladať aj vyššiu mieru bezdetnosti. Opakom sú rodinne orientované ženy, ktoré svoje uplatnenie a sebanaplnenie nachádzajú v starostlivosti o deti, rodinu a domácnosť. Na pracovný trh vstupujú len v ojedinelých prípadoch, najmä z dôvodu finančnej tiesne a potreby prispieť k rodinnému rozpočtu. Ich bezdetnosť by preto mala dosahovať najnižšiu úroveň. Akýmsi prechodom medzi týmito krajnými skupinami sú adaptívne ženy snažiace sa sklbiť svoje pracovné i rodinné povinnosti, ktorých bezdetnosť by mala vykazovať priemerné hodnoty.

Vzhľadom na uvedené predpokladáme, že v prípade Slovenska sa potvrdí hypotéza rastúcej bezdetnosti smerom k osobám s vyšším vzdelaním, pričom rozdiely medzi jednotlivými vzdelanostnými skupinami sa najmä v mladších kohortách budú prehľbovať. Rovnako očakávame, že častejšie bezdetnými by mali zostávať ekonomicky aktívne ženy ako nezamestnané.

K významným faktorom úrovne bezdetnosti sú tiež zaradované náboženské vyznanie, národnosť a miesto bydliska. Religiozita je dlhodobo považovaná za jeden z najsilnejších a najkonzistentnejších determinantov ovplyvňujúcich plodnosť. (Andorka 1982) Jednotlivé náboženstvá majú v sebe zahrnuté morálne kódy, ktoré sú určené na ovplyvňovanie správania jednotlivcov, pričom viaceré sa špeciálne venujú otázkam sexuality, úlohám muža a ženy, ako aj miesta rodiny v spoločnosti. (McQuillan 2004) Viaceré výskumy ukazujú, že široká akceptácia a výskyt bezdetnosti sa viaže s vysokou úrovňou sekularizácie. (Abma – Martinez 2006, Tanturri – Mencarini 2008, Burkimsher – Zeman 2017) Růžičková a Hamplová (2016) však upozorňujú, že vzťah medzi náboženským vyznaním a plodnosťou žien nie je úplne zreteľne definovaný, keďže všeobecne prijímaná premisa o pronatalitnom pôsobení náboženstva vždy neplatí. Viaceré výskumy tiež poukazujú na slabnúci vplyv religiozity na plodnosť (napr. Sobotka – Adigüzel 2002), ako aj na zmenšujúce sa rozdiely v realizovanej plodnosti medzi jednotlivými vierovyznaniami. (Zhang 2008, Frejka – Westoff 2008) Vo všeobecnosti sú diskutované štyri základné vysvetľujúce princípy vzťahu medzi plodnosťou (bezdetnosťou) a religiozitou. (Bližšie Goldscheider 1971, Goldscheider – Mosher 1991, McQuillan 2004) Hypotéza konkrétneho vierovyznania dáva do popredia rozdiely medzi doktrínami jednotlivých religii spojených s reprodukčným správaním. Hypotéza charakteristiky členov náboženských skupín za hlavný faktor diferencií určuje rozdiely v demografickom a socioekonomickom zložení ich členov. Treťou je hypotéza statusu. V prípade minoritných náboženských spoločností môžeme identifikovať bariéry plnej sociálnej a ekonomickej integrácii do majoritnej spoločnosti a jednou z možností ako tento efekt limitovať je znížiť svoju plodnosť. (McQuillan 2004) Poslednou je interakčná hypotéza. Náboženské inštitúcie sú hlavnými zdrojmi sociálnej interakcie, skrz ktorú členovia príslušnej náboženskej skupiny prijímajú jednotlivé doktríny a sú ovplyvňovaný reprodukčným správaním ostatných členov. (Zhang 2008) Na podobnom základe môžeme tiež formulovať aj vplyv etnicity na plodnosť a bezdetnosť. V súvislosti s uvedeným predpokladáme, že na Slovensku budú existovať rozdiely v úrovni bezdetnosti jednak medzi osobami bez vyznania a hlásiacim sa k určitému vierovyznaniu, ako aj diferencie v rámci jednotlivých náboženských skupín. Pritom očakávame, že ženy deklarujúce príklon ku katolíckemu vierovyznaniu budú dosahovať nižšiu bezdetnosť ako ženy protestantských vierovyznaní. V prípade národnostných skupín je možné vzhľadom na špeci-

fický charakter reprodukčného správania rómskej populácie (pozri napr. Šprocha 2014b, 2017) predpokladať celkovo nižšiu bezdetnosť u žien rómskej národnosti. Na druhej strane ženy maďarskej národnosti sa dlhodobo vyznačujú častejším príklonom k menším rodinám, jednodetnosti, čo môže so sebou prinášať aj vyššiu pravdepodobnosť zostať bezdetná v porovnaní so ženami slovenskej národnosti.

Kontextuálna teória vysvetľujúca rozdiely v úrovni plodnosti a bezdetnosti medzi mestským a vidieckym prostredím sa opiera o faktory súvisiace bezprostredne s charakterom životného priestoru a spoločnosti. Starostlivosť a výchova detí je v mestách a najmä vo veľkých mestách drahšia a časovo náročnejšia. (Kulu 2013) Nejde pritom len o priame náklady, ale aj nepriame spojené so strateným časom, ktorý by mohli rodičia využiť inak. Dôležitým sa ukazuje byť aj selektívna migrácia, keď dvojica so snahou o realizáciu svojich reprodukčných zámerov sa sťahuje do menších obcí s vhodnejším prostredím pre výchovu detí, kým osoby bez reprodukčných plánov vyhľadávajú skôr väčšie sídla. (Kulu 2013) Mestá sú tiež priestorom, v ktorých sa presadzujú odlišné normy a hodnoty, podporujú osobnú slobodu, individualizáciu, sebarealizáciu. Rovnako vyššia anonymita v mestskom prostredí prispieva k ľahšej akceptácii nových foriem rodinného a reprodukčného správania, akým je napríklad aj bezdetnosť. Nezanedbateľnú úlohu tiež môžu zohrávať rozdielne bytové podmienky mladých v meste a na vidieku. (Kulu – Vikat 2007) V súvislosti s vyššie uvedeným očakávame, že aj na Slovensku budú mestá priestorom s vyššou konečnou bezdetnosťou žien.

Dáta a metódy

Generačnú analýzu bezdetnosti môžeme v našich dátových podmienkach oprieť o dva základné zdroje údajov. Prvým a najdôležitejším sú výsledky sčítania obyvateľov (pracujeme so sčítaniami 1980 – 2011), pričom hlavnú pozornosť budeme venovať údajom z posledného cenzu 2011 (ďalej SODB 2011). Kombinácia odpovedí na otázku o počte narodených detí s ďalšími zisťovanými populačnými štruktúrami predstavuje nenahraditeľný zdroj údajov o realizovanej diferencnej plodnosti žien a ich štruktúre podľa počtu narodených detí.

Okrem sčítaní je možné analyzovať konečnú bezdetnosť prostredníctvom vhodne triedených prierezových údajov o narodených deťoch zisťovaných každoročne v rámci štatistického zisťovania prirodzeného pohybu obyvateľstva. Práve na prierezových údajoch bola založená analýza procesu odkladania a rekuperácie rodenia prvých detí na Slovensku v generačnej perspektíve. Za týmto účelom bol aplikovaný tzv. benchmark model. (Bližšie pozri Sobotka et al. 2011a, 2011b) Jeho hlavným cieľom je porovnávať vývoj generačných mier plodnosti podľa veku sledovanej a vybranej kohorty s ukončenou reprodukciou, od ktorej môžeme identifikovať nástup transformácie plodnosti odklada-

ním. V prípade Slovenska sú takouto kohortou ženy narodené v roku 1965, keďže v každej mladšej sme svedkami odkladania rodenia prvých detí do vyššieho veku a nárastu generačného priemerného veku pri prvom pôrode. (Šprocha 2014a, 2015a) Prostredníctvom tejto metódy sme identifikovali celkový rozsah odkladania prvých pôrodov ako celkový objem poklesu realizovanej plodnosti prvého poradia medzi sledovanou a orientačnou kohortou, ako aj mieru dobiehania (rekuperácie) týchto odložených reprodukčných zámerov vo vyššom veku. (detailne pozri Šprocha 2014a, 2015a) Na základe týchto informácií vieme určiť tzv. index rekuperácie, teda aká časť z odloženej reprodukcie detí prvého poradia (v %) sa jednotlivým generáciám podarila realizovať vo veku nad 27 rokov⁶. Práve úroveň odkladania prvých detí v kombinácii s indexom rekuperácie predstavujú základné vstupné údaje pre konštrukciu projekcie vývoja bezdetnosti žien narodených v rokoch 1975 – 1985. Keďže pre tieto kohorty disponujeme už informáciou o konečnej miere odkladania rodenia prvých detí, rozhodujúcou veličinou pre výslednú generačnú bezdetnosť bude nastavenie úrovne indexu rekuperácie. Celkovo sme vytvorili niekoľko možných scenárov. Konštantný scenár pracuje s nastavením poslednej známej rekuperácie. Umožňuje nám odpovedať na otázku, čo by sa s bezdetnosťou stalo, ak by sa úroveň realizácie prvých pôrodov nemerala. Na podobnom princípe je založený aj priemerný scenár, ktorý však pracuje s priemernou známou úrovňou rekuperácie z posledných 5 kohort. Vzhľadom na súčasný vývoj plodnosti, ako aj poznatky o priebehu transformácie plodnosti odkladaním z iných krajín Európy, neočakávame, že by mohlo dôjsť smerom k mladším kohortám k poklesu indexu rekuperácie. Navyše reprodukcia kohort z prvej polovice 70. rokov bola najviac zasiahnutá negatívnymi celospoločenskými zmenami z 90. rokov, a preto v ďalších troch scenároch sme predpokladali postupné oživenie dobiehania odložených prvých pôrodov. Podľa úrovne dynamiky potom pracujeme s 5 %, 10 % a 15 % (v p.b.) nárastom indexu rekuperácie. Vzhľadom na poslednú známu úroveň vyššia miera rekuperácie by bola málo reálna, keďže by znamenala takmer úplnú rekuperáciu odložených prvých pôrodov v generačnom pohľade. To by bol vzhľadom na poznatky o charaktere transformácie plodnosti odkladaním značne neobvyklý jav. Kombináciou známej úrovne odkladania a predikovanej miery rekuperácie pre jednotlivé kohorty bol zostavený možný vývoj konečnej bezdetnosti žien narodených v rokoch 1975 – 1985.

Údaje zo sčítaní boli využité nielen na výpočet konečnej bezdetnosti žien a jej medzigeneračného vývoja, ale predovšetkým na diferenčnú analýzu bezdetnosti. Vzhľadom na vyššie uvedené teoretické ukotvenie a charakter dostupných údajov sme vybrali rodinný stav ženy, najvyššie dosiahnuté vzdelá-

⁶ Ide o tzv. dno odkladania, kedy miera odkladania dosahuje na Slovensku najvyššiu úroveň.

nie (pracujeme so 4 hlavnými skupinami – základné a bez vzdelania, stredoškolské bez maturity, stredoškolské s maturitou, vysokoškolské), ekonomickú aktivitu (pracujúce, nezamestnané a ženy v domácnosti), národnosť (slovenská, maďarská, rómska), náboženské vyznanie (zvlášť veriaci – bez vyznania a zvlášť rímskokatolíci, gréckokatolíci, pravoslávni, evanjelici a.v., reformovaní) a miesto bydliska (mesto vs. vidiek). Tieto premenné určitým spôsobom kumulujú životné skúsenosti jednotlivcov v priebehu ich životných dráh a umožňujú tak identifikovať, ktoré z nich mohli mať vplyv na to, že ženy sa ani raz nestali matkami.

Rovnako anonymizované záznamy z databázy SODB 2011 slúžili na aplikáciu individuálneho prístupu, keď sme sa snažili aj na mikroúrovni overiť získané výsledky a otestovať tak zvolené hypotézy. Na vysvetlenie vplyvu vybraných premenných bola použitá metóda binárnej logistickej regresie. Závislou premennou bola konečná bezdetnosť, teda žena zostala bezdetná (1), resp. žene sa narodilo aspoň jedno dieťa (0). Do vysvetľujúceho modelu vstupovali nezávislé premenné:

- rodinný stav (1 - slobodná (*ref.*), 2 - vydatá, 3 - rozvedená, 4 - ovdovená),
- najvyššie dosiahnuté vzdelanie (1 - základné a bez vzdelania (*ref.*), 2 - stredoškolské bez maturity, 3 - stredoškolské s maturitou, 4 - vysokoškolské),
- ekonomická aktivita (1 - pracujúca (*ref.*), 2 - nezamestnaná, 3 - žena v domácnosti, 4 - iná),
- národnosť (1 - slovenská (*ref.*), 2 - maďarská, 3 - rómska, 4 - iná),
- náboženské vyznanie (1 - bez vyznania (*ref.*), 2 - rímskokatolícke, 3 - evanjelické a.v., 4 - gréckokatolícke, 5 - reformované, 6 - pravoslávne, 7 - iné),
- miesto bydliska (1 - mesto, 2 - vidiek (*ref.*)),
- veľkostná skupina obce miesta bydliska (1 - do 5 000 osôb (*ref.*), 2 - 5 000 – 19 999 osôb, 3 - 20 000 – 49 999 osôb, 4 - 50 000 – 99 999 osôb, 5 - 100 000 a viac osôb)

Z analýzy boli vylúčené záznamy s nezistenými informáciami o ženách, pričom výber bol tiež obmedzený na vek ženy 45 – 59 rokov, keďže vo veku nad 45 rokov už môžeme hovoriť vzhľadom na minimálne šance stať sa matkou o ukončenej reprodukcii.

Bezdetnosť na Slovensku v generačnej perspektíve a jej možný budúci vývoj

Dlhší časový vývoj konečnej bezdetnosti na Slovensku v podstate kopíruje hlavné európske vývojové trendy. (Rowland 2007, Beaujouan et al. 2017, Sobotka 2017) Najvyššiu konečnú bezdetnosť (14 – 18 %) dosahovali ženy narodené na konci 19. a začiatku 20. storočia (graf č. 1), ktorých reprodukčné obdobie bolo najviac nepriaznivo ovplyvnené vojnovým konfliktom a hos-

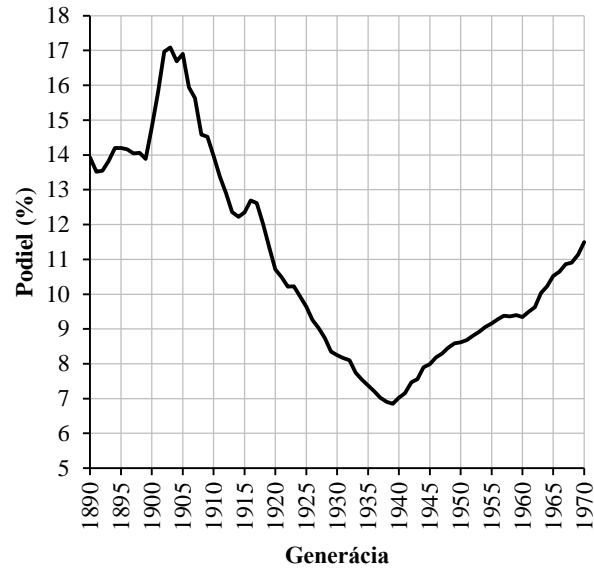
podárskou krízou v 30. rokoch⁷. V mladších kohortách došlo k výraznému poklesu bezdetnosti a najnižší podiel trvalo bezdetných žien (7 – 8 %) zaznamenalo Slovensko v generáciách 1933 – 1944. Opätovne nešlo o výnimku a uvedený trend mal celoeurópsku platnosť. (Rowland 2007, Beaujouan et al. 2017, Sobotka 2017) Tieto ženy zakladali rodiny v prosperujúcom období od začiatku do polovice 60. rokov, keď viaceré z nich ešte stále prijímali „tradičný“ model rodiny založený na sobáší a silnom oddelení rodových rolí. (Sobotka 2017: 34) V povojnovej Európe v období zlatého veku rodiny (50. niekde až prvá polovica 60. rokov) bola dobrovoľná bezdetnosť vnímaná ako niečo neprirodzené, sebecké (Kiernan 1989) a nemysliteľné. Stať sa matkou, rodičom, mať deti sa chápalo ako integrálna súčasť rozhodnutia žiť v manželskom zväzku. (Kiernan 1989) V generáciách od polovice 40. rokov do konca 60. rokov môžeme na Slovensku pozorovať určitý mierny nárast bezdetnosti (zo 7 na 11 %). Ten však ani zďaleka nedosahoval takú dynamiku, akú vidíme v krajinách bývalého západného bloku obzvlášť v nemecky hovoriacich krajinách u žien narodených v 60. rokoch, ktorých bezdetnosť dosiahla 20 – 25 %. (pozri Sobotka 2017)

Opúšťanie starého modelu reprodukčného správania so skorým materským a rodičovským debutom sa na Slovensku odohráva postupne naprieč jednotlivými generáciami. (Pozri Potančoková 2011, Šprocha 2014a, 2015a) Začiatok odkladania rodenia prvých detí v generačnom pohľade môžeme prvýkrát identifikovať u žien narodených v druhej polovici 60. rokov. Okrem toho sa potvrdilo, že proces odkladania plodnosti do vyššieho veku úzko súvisí s poradím dieťaťa (pozri Sobotka et al. 2011a, 2011b) a v najväčšej miere sa týka prvých detí. (Šprocha 2014a, 2015a)

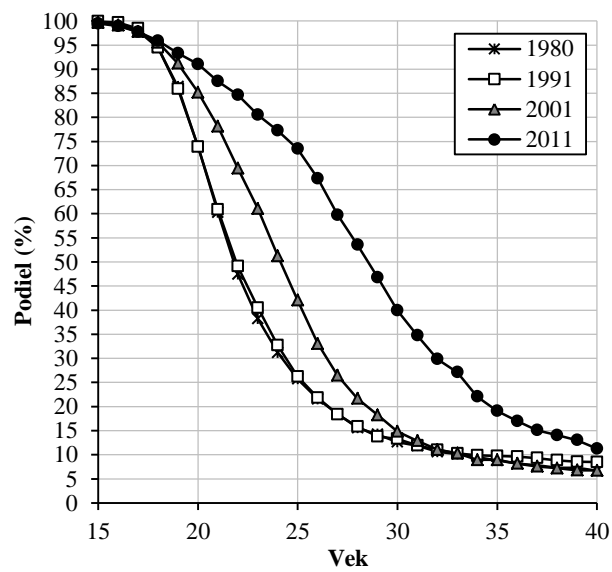
Prvý pohľad na odkladanie materstva a predlžovanie obdobia bezdetnosti žien na Slovensku prinášajú výsledky sčítaní obyvateľov 1980, 1991, 2001 a 2011. Podľa cenzu 1991 polovica žien v príslušnej vekovej kohorte sa aspoň raz stala matkou vo veku niečo viac ako 21 rokov, v roku 2001 to bolo približne vo veku 23 rokov a v sčítaní 2011 dokonca vo veku 28,6 roku. Podobne sa predĺžil aj priemerný počet rokov, ktoré žena zo svojho reprodukčného obdobia (15 – 49 rokov) prežije ako bezdetná. Z celkovej dĺžky 35 rokov to podľa sčítania 1991 bolo len niečo viac ako 8 rokov (23 %). Podľa sčítania z roku 2001 sa obdobie bezdetnosti predĺžilo na necelých 10 rokov (27 %) a v cenze 2011 to už bolo viac ako 13 rokov (38 %).

⁷ Najvyššiu bezdetnosť zaznamenali uvedené generácie žien z Nemecka a Rakúska, keď štvrtina až tretina sa ani raz nestala matkou. (Pozri Sobotka 2006 a 2017, Rowland 2007)

Graf č. 1: Vývoj konečnej bezdetnosti žien Slovenska narodených v rokoch 1890 – 1970

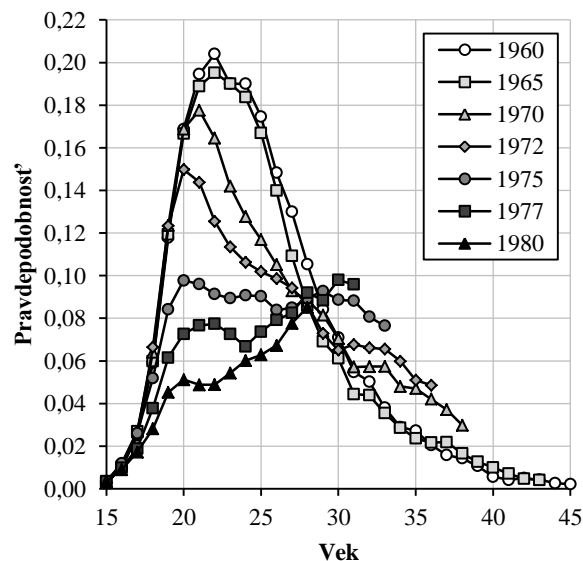

Graf č. 2: Vývoj podielu bezdetných žien na Slovensku vo veku 15 – 40 rokov podľa výsledkov sčítaní obyvateľov 1980, 1991, 2001 a 2011

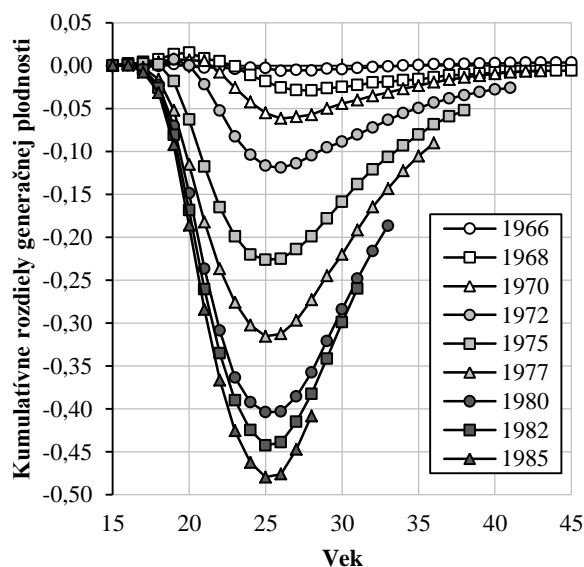

Kumulatívne rozdiely generačných mier plodnosti prvého poradia sledovaných generácií (1966 – 1985) s referenčnou generáciou (1965) naznačujú, že plodnosť žien narodených v polovici 80. rokov poklesla vo veku 27 rokov o 0,5 dieťaťa na ženu, čiže na 40 – 45 % z plodnosti žien narodených v polovici 60. rokov. (Graf č. 4) Ak by sa týmto ženám nepodarilo vo vyššom veku žiadnu časť z týchto odložených materských štartov realizovať (nulová rekuperácia), konečná bezdetnosť by sa na Slovensku priblížila k hranici 60 %. Dramatické a dynamické zmeny v intenzite, ako aj charaktere plodnosti prvého poradia u žien narodených od druhej polovice 60. rokov potvrdzuje aj vývoj generačných pravdepodobností narodenia prvého dieťaťa (graf č. 3). Napriek výraznému odkladaniu prvých detí sa však ukazuje, že práve tieto reprodukčné zámery budú s najvyššou intenzitou dobiehané, keďže index rekuperácie sa u žien narodených v prvej polovici 70. rokov pohyboval na úrovni 75 – 85 %. (Šprocha 2014a, 2015a) Uvedené zistenie je v súlade s poznatkami o tranzícii plodnosti odkladaním z viacerých severo- a západoeurópskych krajín. (Pozri Sobotka et al. 2011a, 2011b) Analýza Šprochu (2014a) tiež potvrdila postupné medzigeneračné prehlbovanie procesu odkladania s najväčšou dynamikou u žien narodených v polovici 70. rokov minulého storočia, no súčasne poukázala na postupnú stabilizáciu modelu u žien narodených na začiatku 80. rokov. (Pozri graf č. 4)

Graf č. 3: Vývoj generačných pravdepodobností narodenia prvého dieťaťa bezdetným ženám na Slovensku, vybrané kohorty

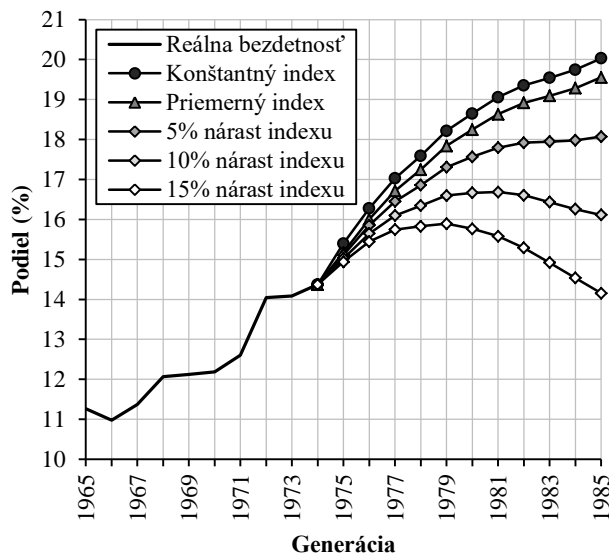
Graf č. 4: Odkladanie a rekuperácia generačnej plodnosti prvého poradia na Slovensku, vybrané kohorty, orientačná kohorta 1965

Úroveň celkového odkladania rodenia prvých detí je v generáciách žien 1975 – 1985 už známa, preto rozhodujúcim faktorom pre vývoj konečnej bezdetnosti predstavuje ich dobiehanie. Simulácia 5 možných scenárov indexu rekuperácie naznačuje, že zvyšovanie konečnej bezdetnosti bude prebiehať aj v sledovaných kohortách. (Graf č. 5) Len v prípade výrazného (z nášho pohľadu málo reálneho) nárastu rekuperácie (scenár 10 % a 15 %) by mohlo dôjsť u žien narodených v prvej polovici 80. rokov k zvráteniu tohto trendu.

Pri nemeniacej sa situácii úrovne rekuperácie by podiel bezdetných mohol na Slovensku vzrásť až k hranici 20 %. Pri menej dynamickom raste (5 %) by v kohortách z polovice 80. rokov zostalo bezdetných približne 18 % žien. V súvislosti s uvedeným je zrejmé, že v populácii Slovenska bude bezdetnosť v mladších kohortách čoraz častejšie integrálnou súčasťou životných biografí nezanedbateľnej časti žien a obdobie nízkej až veľmi nízkej bezdetnosti sa stáva minulosťou. Na druhej strane však predpokladaný vývoj nepredstavuje v európskom priestore žiadne abnormálne hodnoty, keďže bezdetnosť kohort z polovice 70. rokov by mohla v niektorých krajinách (Nemecko, Rakúsko, Poľsko, Anglicko a Wales) dosiahnuť až hranice 21 – 23 %. (Pozri Sobotka 2005)

Graf č. 5: Projekcia vývoja konečnej bezdetnosti žien narodených v rokoch 1975 – 1985 na Slovensku, rôzne scenáre indexu rekuperácie

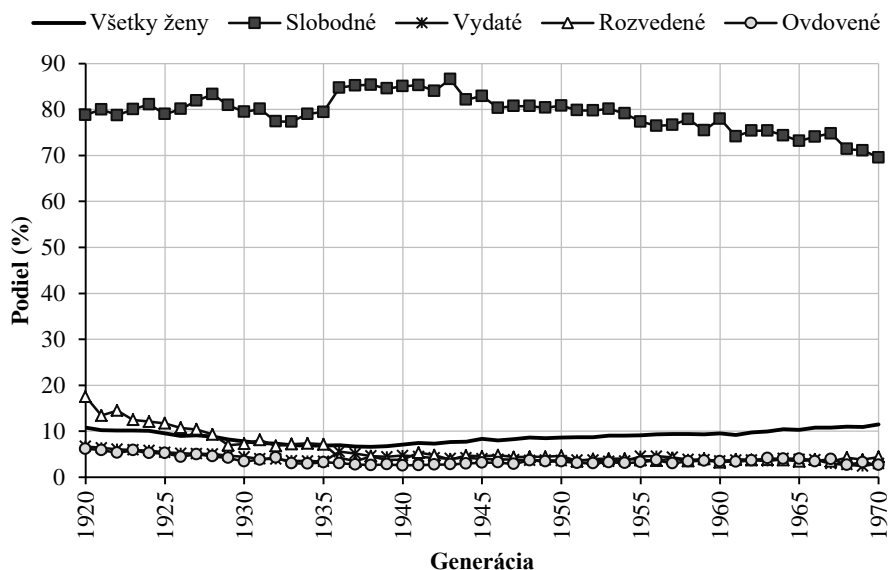
Diferenčná analýza bezdetnosti na Slovensku

Model vysokej intenzity sobášnosti slobodných žien v mladom veku pretrvávajúci na Slovensku v podstate až do konca 80. rokov znamenal, že na konci reprodukčného veku zostávala trvalo slobodná len veľmi malá časť z nich (5 – 8 %). Ako ukazuje graf č. 6, slobodné ženy dlhodobo dosahovali jednoznačne najvyššiu bezdetnosť na úrovni 80 – 90 % a až v kohortách z druhej polovice 50. rokov začala postupne klesať k hranici 70 % (generácia 1970). Naopak u osôb, ktoré aspoň raz vstúpili do manželstva bola bezdetnosť marginálnym javom. Ukazuje sa, že sobáš predstavoval dlhodobo dôležitý medzník pre prechod k materstvu a rodičovstvu. V mladších generáciách ešte ženy neukončili svoju reprodukciu, a preto je ťažké hodnotiť ich úroveň konečnej bezdetnosti.

Vývojový trend (pozri graf č. 6), rast podielu detí narodených mimo manželstva (pozri Šprocha 2015c), čoraz častejší príklon ku kohabitáciám (pozri Džambazovič – Šprocha 2017), ako aj intercenzálné zmeny v úrovni bezdetnosti slobodných žien vo veku 30 – 40 rokov naznačujú, že v mladších kohortách by materstvo mohlo zažiť výrazne viac slobodných žien (okolo 40 %). Aj napriek tomu je však zrejmé, že slobodné ženy budú naďalej predstavovať najdôležitejšiu skupinu vyznačujúcu sa absenciou materstva a rodičovstva. Súčasne je potrebné si uvedomiť, že s výrazným poklesom sobášnosti slobodných žien došlo aj k nárastu ich zastúpenia v populácii. Napríklad podľa údajov

SODB 2011 vo veku 30 – 34 rokov zostalo slobodných ešte viac ako 30 % žien. Znamená to, že priaznivý efekt predpokladaného znižovania bezdetnosti slobodných žien takmer s určitosťou preváži štrukturálny efekt rastúceho počtu a podielu slobodných na konci reprodukčného veku, čo sa odzrkadlí aj na budúcom vývoji celkovej bezdetnosti v jednotlivých kohortách.

Graf č. 6: Vývoj bezdetnosti žien Slovenska podľa rodinného stavu

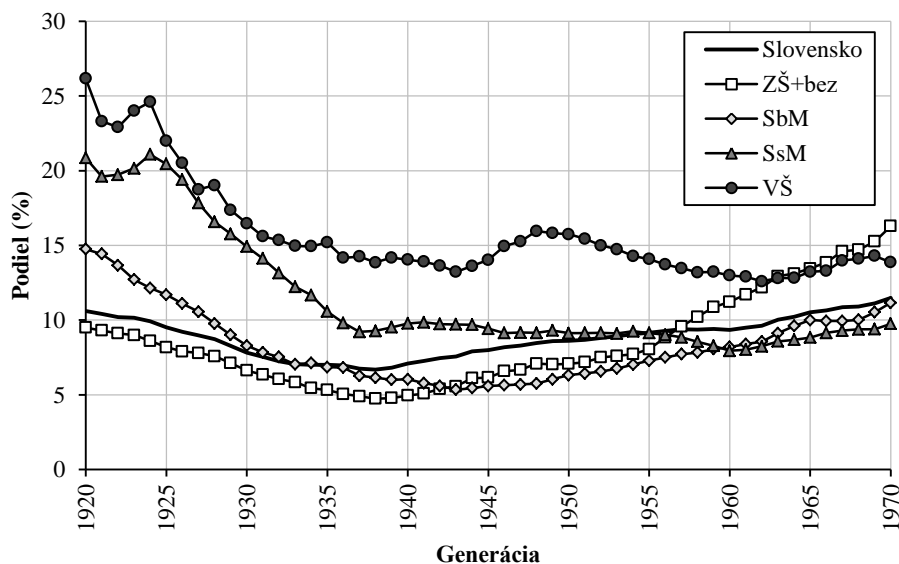
Pozn.: ženy sú vo veku 40 a viac rokov

Z pohľadu spojenia najvyššieho dosiahnutého vzdelania a konečnej bezdetnosti môžeme na Slovensku dlhodobo identifikovať existenciu negatívneho vzdelanostného gradientu. Súčasne platilo, že najväčšie rozdiely v miere bezdetnosti nachádzame v najstarších kohortách (graf č. 7), no smerom k mladším sa rozdiely postupne znižovali. Hlavnou príčinou bola predovšetkým značná redukcia bezdetnosti u žien s terciárnym vzdelaním. Aj napriek tomu však ich bezdetnosť dosahovala približne úroveň 15 %. Len v kohortách z druhej polovice 50. a začiatku 60. rokov klesla pod túto hranicu. Ešte dynamickejšie sa znížila bezdetnosť u žien s úplným stredoškolským vzdelaním, pričom v najmladších sledovaných kohortách sa dokonca stali skupinou s najnižšou bezdetnosťou na Slovensku vôbec. Pokles bezdetnosti až do kohort z prvej polovice 40. rokov môžeme identifikovať aj u žien s nižším vzdelaním. V mladších kohortách však dochádza k opačnému trendu. Najmä u žien s nanajvyš základným vzdelaním je tento vývoj pomerne dynamický a v najmladších kohortách už dokonca dosahovali najvyššiu bezdetnosť. Ide o paradoxný jav, keďže táto

vzdelanostná skupina dlhodobo dosahuje najvyššiu konečnú plodnosť. (Šprocha – Tišliar 2016)

Vysokú bezdetnosť najvzdelanejších žien v najstarších kohortách je možné vysvetliť značnou nekompatibilitou materstva a rodičovstva s ich snahou presadiť sa vo vzdelanostnom systéme a následne aj v pracovnom procese v profesiách, ktoré často boli doménou mužov. Prenikanie žien do tohto sveta často išlo na úkor ich reprodukčných zámerov. (Bližšie k tejto problematike pozri napr. Možný 1983) Okrem toho je tiež potrebné brať do úvahy, že išlo o značne špecifickú a selektívnu vzorku žien. S postupnou snahou zabezpečiť rovnaké šance na vzdelanie pre obe pohlavia, ako aj feminizáciou niektorých povolání uvedená nekompatibilita strácala na vplyve. V období minulého režimu sa postupne navyše vytvorili aj možnosti na lepšie sklbenie zamestnania a starostlivosti o deti, čo spoločne prinieslo spomínanú socioekonomickú konvergenciu miery bezdetnosti.

Graf č. 7: Vývoj bezdetnosti žien Slovenska podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania

ZŠ a bez – základné a bez vzdelania

SbM – stredoškolské bez maturity

SsM – stredoškolské s maturitou

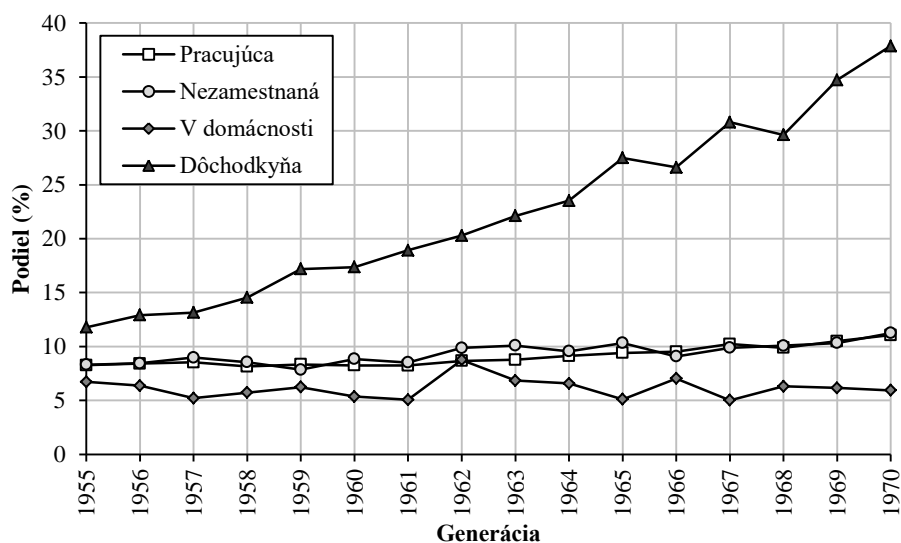
VŠ – vysokoškolské vzdelanie

Zaujímavým je aj vývoj v najmladších kohortách, v ktorých negatívny vzťah medzi výškou dosiahnutého vzdelania a úrovňou bezdetnosti už neplatí. Dynamický nárast bezdetnosti u najmenej vzdelaných žien môžeme dávať do

súvislosti s ich nepriaznivým postavením na sobášnom trhu, sobášnou (partner-skou) homogamiou, ako aj postupnou čoraz väčšou selektívnosťou tejto skupiny osôb a tým aj pluralizáciou ich reprodukčného správania. Znamená to, že hypotéza o vyššej bezdetnosti u žien s terciárnym vzdelaní platí len čiastočne, keďže v mladších kohortách častejšie zostávali bezdetné ženy na oboch koncoch vzdelanostného rebríčka.

Rozdiely v konečnej bezdetnosti pracujúcich a nezamestnaných žien boli pomerne malé (graf č. 8). Na druhej strane sa jednoznačne potvrdilo, že nižšiu bezdetnosť dosahovali ženy v domácnosti (bez žien na materskej a rodičovskej dovolenke), teda osoby orientované na starostlivosť o domácnosť a rodinu nachádzajúce sa mimo pracovný trh. Úplne odlišná situácia je v prípade dôchodkýň. Vzhľadom na vek v čase sčítania najstaršie kohorty boli len v obmedzenej miere ovplyvnené skupinou žien na starobnom dôchodku, preto vysoká a smerom k mladším kohortám pomerne dynamicky rastúca bezdetnosť je pravdepodobne skôr výsledkom nepriaznivých zdravotných a iných životných okolností žien (napr. na invalidnom dôchodku).

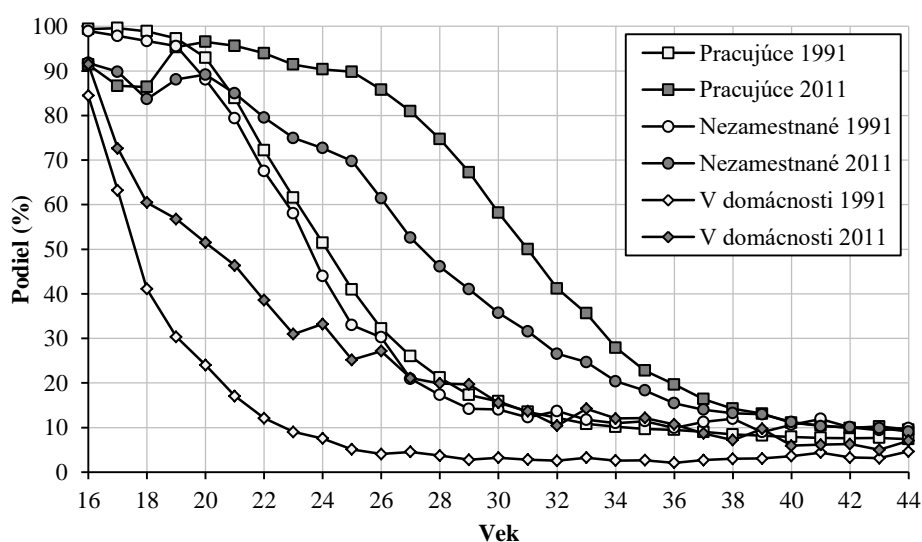
Graf č. 8: Vývoj bezdetnosti žien Slovenska podľa ekonomickej aktivity a roku narodenia

Keďže ekonomická aktivita predstavuje značne premenlivý a s vekom úzko súvisiaci faktor, pozreli sme sa na jej vplyv na bezdetnosť aj v spojitosti s vekom. Z grafu č. 9 je zrejmé, že v mladšom veku (do 40 rokov) boli diferencie medzi pracujúcimi, nezamestnanými ženami a ženami v domácnosti ešte väčšie. Na jednej strane to môže signalizovať odlišné časovanie materských

štartov, ale tiež prehľbujúce sa rozdiely v samotnej bezdetnosti. Súčasne je zrejmé, že medzi sčítaniami 1991 a 2011 došlo vo všetkých sledovaných skupinách k nárastu bezdetnosti a prehĺbeniu rozdielov medzi pracujúcimi, nezamestnanými a ženami v domácnosti. Potvrdila sa tak hypotéza o najnižšej bezdetnosti u žien zostávajúcich v domácnosti. Na druhej strane makroprístup však neumožnil zatiaľ jednoznačne povedať, či pracujúce ženy boli častejšie vystavené bezdetnosti ako nezamestnané. Vývoj v mladších kohortách to síce naznačuje, ale na potvrdenie si bude potrebné ešte počkať.

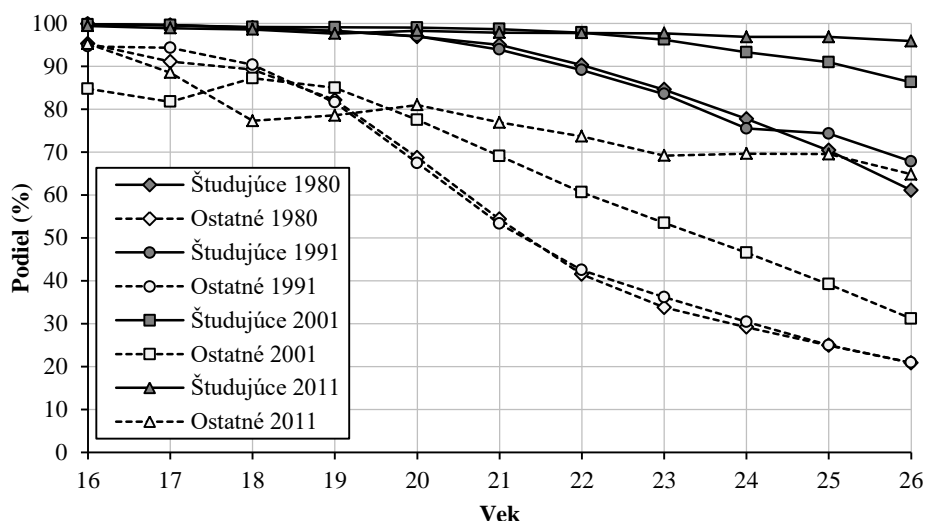
Graf č. 9: Vývoj bezdetnosti žien Slovenska podľa ekonomickej aktivity, a veku

Špecifickou skupinou žien z pohľadu ekonomickej aktivity sú študentky. Aj keď miera ich bezdetnosti nemusí nič hovoriť o úrovni konečnej bezdetnosti, získané výsledky poukazujú na dôležitý faktor predlžovania obdobia bezdetnosti a možnej rastúcej pravdepodobnosti konečnej bezdetnosti. Okrem toho, že väčšina študentiek ešte neabsolvovala niektoré ďalšie dôležité prechody k dospelosti (napr. rezidenčná samostatnosť, manželstvo, práca), ani z pohľadu vekových noriem nie sú ešte považované za ideálne osoby, na to aby sa stali matkami. (Pozri napr. Potančoková 2009) Predpoklad o výrazne vyššej miere bezdetnosti u študujúcich žien (oproti ostatným) potvrdili všetky sčítania. (Pozri graf č. 10) Súčasne však môžeme vidieť, že nekompatibilita štúdia a materstva sa v posledných dvoch intercenzálnych obdobiach ešte viac prehĺbila. Je zrejmé, že predlžovanie obdobia štúdia a najmä zvyšovanie počtu a podielu mladých žien usilujúcich o terciárne vzdelanie (z 11 – 15 % na 45 – 55 % vo

veku 20 – 22 rokov) sú hlavnými faktormi rastúcej bezdetnosti žien v prvej polovici reprodukčného obdobia.

Graf č. 10: **Bezdetnosť študujúcich a ostatných žien Slovenska vo veku 16 – 26 rokov**

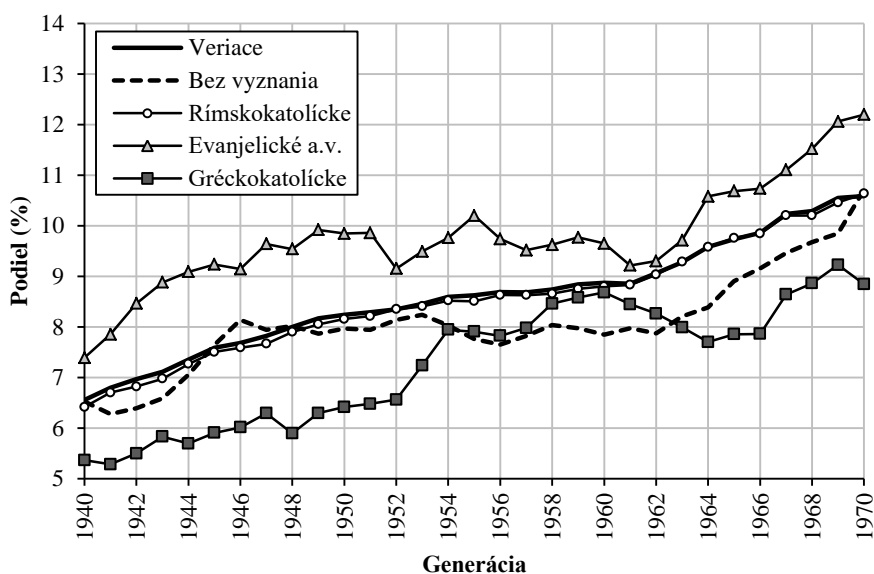

Konečná bezdetnosť žien bez vyznania bola podľa výsledkov SODB 2011 o niečo nižšia, ako v prípade veriacych žien. (Graf č. 11) Naša pracovná hypotéza sa tak nepotvrdila a deklarácia niektorého z vierovyznania neznamenalala nižšiu bezdetnosť. Na druhej strane však platilo, že najnižšiu konečnú bezdetnosť mali ženy gréckokatolíckeho vierovyznania a naopak najčastejšie bezdetné zostávali evanjeličky augsburského vierovyznania. V súvislosti s touto problematikou ešte doplníme, že dáta zo sčítania neumožňujú analyzovať intenzitu náboženského presvedčenia, ktorá pravdepodobne bude predstavovať ďalší dôležitý diferenciálny faktor v spojitosti s otázkou celoživotnej bezdetnosti.

Pomerne malé rozdiely v konečnej bezdetnosti na makroúrovni nachádzame aj v spojitosti s vybranou národnostnou skupinou žien. (Graf č. 12) Ani v tomto prípade však hypotéza o celkovo nižšej bezdetnosti žien maďarskej a najmä rómskej národnosti neplatí úplne. Dlhodobo síce identifikujeme, že ženy slovenskej národnosti boli o niečo častejšie bezdetné, no v mladších kohortách to vzhľadom na dynamický nárast bezdetnosti boli ženy rómskej národnosti. (Graf č. 12) Súhlasí to do značnej miery aj s pozorovaným vývojom v skupine žien s najnižším vzdelaním (pozri vyššie). Bez hlbšej analýzy tohto zistenia nie je možné identifikovať jeho hlavné príčiny. Predpokladáme, že určité vysvetlenie by mohlo poskytnúť nepriaznivé postavenie týchto žien na sobášnom trhu

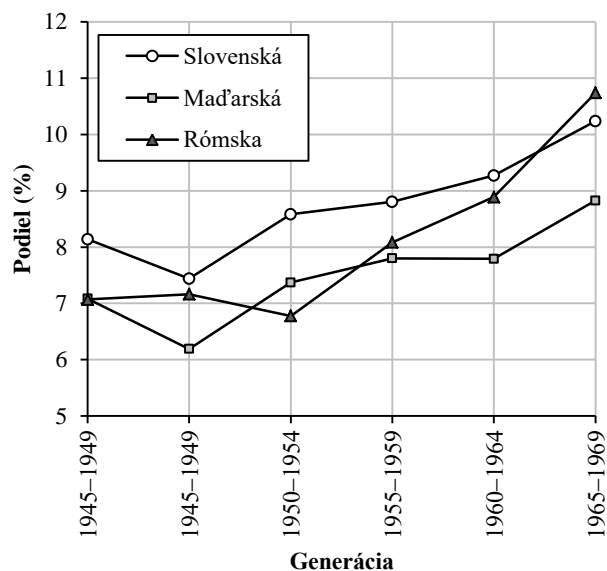
s čím súvisí vyššie riziko, že si nenájdu partnera. Ďalej by to mohol byť aj horší zdravotný stav a v neposlednej rade aj skutočnosť, že ide v populácii Slovenska o špecifickú marginálnu subpopuláciu. Nesmieme tiež zabúdať na fakt, že ženy rómskej národnosti predstavujú len časť z celkovej skupiny osôb rómskeho etnika, čo môže získané výsledky do určitej miery skresliť.

Graf č. 11: **Bezdetnosť žien podľa deklarovaného vierovyznania a roku narodenia**

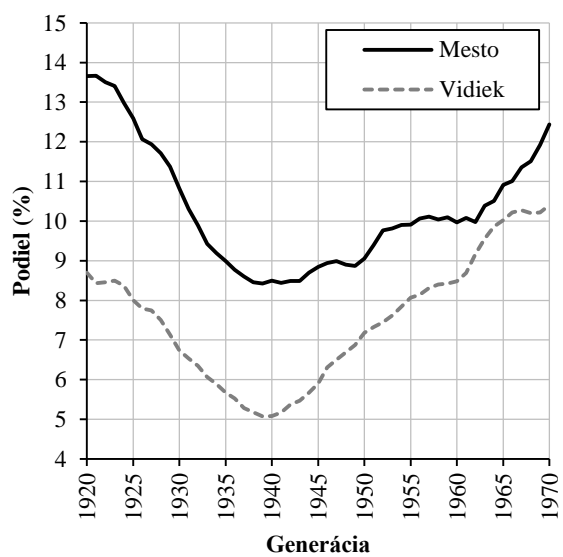

Mestské prostredie sa aj na Slovensku ukazuje byť priestorom, v ktorom konečná bezdetnosť dlhodobo zostávala vyššia. (Graf č. 13) Smerom k mladším kohortám vďaka pôsobeniu špecifických podmienok minulého režimu došlo k určitej konvergencii. Najmenšie rozdiely v konečnej bezdetnosti preto nachádzame u žien narodených v druhej polovici 50. a na začiatku 60. rokov. Tento trend však v najmladších kohortách (z druhej polovice 60. rokov) opäť vystriedalo prehlbovanie rozdielov, čo do určitej miery podporuje teóriu o mestách ako centrách začiatku transformácie plodnosti odkladaním. Potvrdila sa tak naša hypotéza o vyššej pravdepodobnosti bezdetnosti žien s bydliskom v mestskom prostredí, pričom je zrejmé, že táto skutočnosť platí na Slovensku dlhodobo.

Graf č. 12: **Bezdetnosť žien slovenskej, maďarskej a rómskej národnosti podľa roku narodenia**

Graf č. 13: **Bezdetnosť žien v mestách a na vidieku podľa roku narodenia**

V nasledujúcej časti príspevku využijeme možnosť individuálneho pohľadu so snahou potvrdiť alebo vyvrátiť vyššie získané výsledky. Zameriavame sa na ženy vo veku 45 – 59 rokov (SODB 2011), teda na skupinu osôb, ktorých demografická reprodukcia je ukončená, resp. nie je možné očakávať jej väčšie zmeny. Snažíme sa odpovedať na otázky spojené s vybranými charakteristikami žien a úrovňou ich pravdepodobnosti zostať celoživotne bezdetnými, a to pri kontrole ostatných sledovaných premenných. Práve to je významný rozdiel od predchádzajúceho makroprístupu, keďže pri jeho využití môžu byť niektoré získané výsledky ovplyvnené štrukturálnymi odlišnosťami v ďalších charakteristikách, ktoré spolu vzájomne korelujú.

Základné výsledky binomickej logistickej regresie sú prezentované v tab. č. 1. Pracovať budeme s údajom Exp(B), ktoré vyjadruje zvýšenie (zníženie) pomeru šancí, že žena zostane bezdetná, ak sa vysvetľujúca premenná (napr. rodinný stav, vzdelanie a pod.) zvýši o jednotku. V prípade, že indikátor dosahuje hodnotu 1, pomer šancí je rovnaký a zmeny vo vysvetľujúcej premennej nemajú na bezdetnosť vplyv. Ak je hodnota väčšia ako jedna, potom sa so zvyšovaním vysvetľujúcej premennej zvyšuje pravdepodobnosť trvalej bezdetnosti a opačne.

Regresný model potvrdil vplyv rodinného stavu ženy, pričom platila najvyššia šanca zostať trvalo bezdetná u slobodných. Šanca byť bezdetnou na konci a po skončení reprodukčného veku v prípade žien s vysokoškolským vzdelaním bola 1,5krát vyššia ako u osôb s nanajvyšším základným vzdelaním. Regresný model tiež potvrdil popísaný vplyv ekonomickej aktivity – nižšie šance vykazovali nezamestnané ženy a najmä ženy v domácnosti (v porovnaní s pracujúcimi) a naopak vyššie šance ako referenčná skupina nachádzame u dôchodkýň. Platí, že ak žena v SODB 2011 uviedla nejaké vierovyznanie jej šanca byť bezdetnou bola vyššia, ako keď deklarovala, že je bez vyznania. Súčasne z tab. č. 1 je možné vidieť, že aj medzi jednotlivými vierovyznaniami existovali určité rozdiely v šanciach zostať bezdetné – vyššia u evanjeličiek a.v. a nižšia u gréckokatolíčiek. Ak žena uviedla maďarskú národnosť, jej šanca zostať bezdetnou bolo o niečo vyššia ako u žien slovenskej národnosti. Naopak v prípade žien rómskej národnosti bola šanca približne polovičná. Model tiež poukázal na vplyv miesta bydliska ženy, keď mestské prostredie a najmä väčšie mestá sú spájané s vyššou šancou ženy zostať celoživotne bezdetnou. (Tab. č. 1)

Záver

Analýza potvrdila vyššiu bezdetnosť žien Slovenska narodených na začiatku 20. storočia, jej následný pokles na minimálnu úroveň u žien narodených v 30. – 60. rokoch minulého storočia ako výsledok viacerých inštitucionálnych a kultúrnych faktorov upevňovaných a prehlbovaných v období minulého politic-

kého režimu. Smerom k najmladším kohortám, u ktorých má zmysel hovoriť o takmer konečnej bezdetnosti, opätovne vidíme nárast jej úrovne, a to nad hranicu 10 %. Celospoločenská transformácia, diskontinuita podmienok, ako aj zmeny v normách a hodnotách podmienili proces odkladania plodnosti a najmä prvých detí, ako jednu z hlavných zmien reprodukčného správania po roku 1989.

Tabuľka č. 1: **Adjustované šance, že žena zostane vo veku 45 – 59 rokov bezdetnou podľa jej vybraných sociálno-demografických charakteristík, SODB 2011**

Premenná	B koef.	Exp (B)	Premenná	B koef.	Exp (B)
Rodinný stav			Náboženské vyznanie		
slobodné	ref.	ref.	bez vyznania	ref.	ref.
vydaté	-4,41	0,01	rímskokatolícke	0,22	1,24
ovdovené	-4,37	0,01	evanjelické a.v.	0,26	1,30
rozvedené	-4,45	0,01	gréckokatolícke	0,17	1,19
Vzdelanie			reformované	0,21	1,23
základné a bez vzdelania	ref.	ref.	pravoslávne	0,23	1,26
stredoškolské bez maturity	-0,01	0,99	iné	0,47	1,59
stredoškolské s maturitou	0,06	1,06	Národnosť		
vysokoškolské	0,41	1,51	slovenská	ref.	ref.
Ekonomická aktivita			maďarská	0,04	1,05
pracujúce	ref.	ref.	rómska	-0,66	0,52
nezamestnané	-0,10	0,91	iná	0,11	1,12
ženy v domácnosti	-0,85	0,43	Veľkostná skupina obce miesta bydliska		
dôchodkyne	0,17	1,19	do 5 000	ref.	ref.
iná	0,61	1,83	5 000 – 19 999	-0,05	0,95
Miesto bydliska			20 000 – 49 999	0,01	1,01
vidiek	ref.	ref.	50 000 – 99 999	0,20	1,22
mesto	0,07	1,08	100 000+	0,23	1,26

Charakteristiky modelu: Chí kvadrát < 0,001

Hosmer-Lemeshovov test > 0,05

Podiel správne klasifikovaných prípadov = 94,5 %

Nagelkerkeho $R^2 = 0,51$

Ukázalo sa, že najdynamickejšie sa tento proces presadzoval u žien narodených v prvej polovici 70. rokov, pričom však už u žien z prvej polovice 80. rokov dochádza k stabilizácii modelu plodnosti v prvej polovici reprodukčného veku. Kľúčovou otázkou v spojitosti s budúcim vývojom konečnej bezdetnosti u týchto žien predstavuje to, ako sa im podarí vo vyššom veku realizovať tieto odložené reprodukčné plány. Ukazuje sa, že síce práve rekuperácia prvých detí je na pomerne vysokej úrovni, no aj napriek tomu je potrebné očakávať po-

stupné medzigeneračné zvyšovanie bezdetnosti, a to pravdepodobne až k hranici 20 %. K tomuto javu by nedošlo len v prípade výraznejšieho oživenia plodnosti prvého poradia. Preto je potrebné v slovenskej spoločnosti očakávať, že bezdetnosť a s tým spojená absencia materstva a rodičovstva sa stanú dôležitou súčasťou životných dráh nezanedbateľnej časti žien.

Makroanalýza, ako aj individuálny prístup založený na binárnej logistickej regresii potvrdili viaceré predpoklady o možnej existencii určitých rozdielov v konečnej bezdetnosti medzi ženami z pohľadu vybraných štrukturálnych premenných. Jednoznačne sa ukázalo, že aj napriek zmenám plodnosti podľa rodinného stavu naďalej sa oveľa častejšie aspoň raz matkami stávajú ženy so skúsenosťami so životom v manželstve. Potvrdil sa taktiež vplyv najvyššieho dosiahnutého vzdelania, keď vyššia pravdepodobnosť bezdetnosti je spájaná najmä s terciárnym vzdelaním. V mladších kohortách sa však ukazuje, že častejšia bezdetnosť je súčasťou životných a reprodukčných dráh tiež žien s najvyšším základným vzdelaním. Určité rozdiely v konečnej bezdetnosti nachádzame aj u žien podľa národnosti, náboženského vyznania a svoj vplyv zohráva aj miesto bydliska.

Predložená analýza svojou povahou ani rozsahom nemôže priniesť komplexný pohľad na problematiku bezdetnosti žien v slovenskej spoločnosti. Je vnímaná skôr ako prvý krok smerom k hlbšiemu skúmaniu príčin prečo žena svoje reprodukčné plány nakoniec nenaplní, resp. plánuje zostať celoživotne bezdetná. V kontexte transformácie plodnosti odkladaním z nášho pohľadu ide o nanajvyššiu aktuálnu problematiku. Navyše bez jej dôkladného poznania nie je možné lepšie pochopenie samotnej dynamiky a rozsahu zmien reprodukčného správania, štruktúry a charakteru rodín a domácností, ako aj formulácia konkrétnych opatrení v oblasti rodinnej, sociálnej a zdravotnej politiky s cieľom prispieť k zmierneniu dopadov predpokladaného vývoja.

***Branislav Šprocha** absolvoval magisterské štúdium na Prírodovedeckej fakulte Univerzity Karlovej v Prahe v odbore demografia a demogeografia (2006). V roku 2011 ukončil doktorandské štúdium v programe demografia. Od roku 2007 je vedeckovýskumným pracovníkom Inštitútu informatiky a štatistiky vo Výskumnom demografickom centre v Bratislave a od roku 2009 vedeckým pracovníkom Prognostického ústavu Slovenskej akadémie vied. V oblasti demografie sa špecializuje na problematiku sobášnosti a rozvodovosti, populačného vývoja a jeho vplyvu na spoločnosť. Okrem toho sa venuje analýze vybraných populačných štruktúr, reprodukčného správania rómskeho obyvateľstva na Slovensku a problematike populačného prognózovania.*

***Anna Šťastná** vystudovala sociológiu na Filozofickej fakulte UK (2006) a demografiu na Prírodovedeckej fakulte UK, kde v roku 2011 ukončila doktorské štúdium. Od roku 2004 pracuje vo Výskumnom ústave práce a sociálnych vecí,*

v.v.i. v pracovní skupině rodinné politiky a od roku 2015 též na Katedře demografie a geodemografie PříF UK jako vědecká pracovnice. Výzkumnou činnost zaměřuje na reprodukční chování, formování a rozpad partnerských vztahů, studium životní dráhy a metody event-history analýzy, sociologii rodiny a rodinnou politiku.

Luděk Šídlo je odborným asistentem na katedře demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, kde působí od roku 2007 a kde v roce 2010 ukončil své doktorské studium. Od roku 2009 je členem Hlavního výboru České demografické společnosti. Ve své výzkumné činnosti se zabývá především populačním vývojem České republiky po roce 1990 se zaměřením na změny v reprodukčním chování obyvatelstva, a také regionální a aplikovanou demografii, především v oblasti dopadů demografického stárnutí na různé veřejné sféry.

LITERATÚRA

- ABMA, J. C. – MARTINEZ, G. M., 2006: Childlessness Among Older Women in the United States: Trends and Profiles. *Journal of Marriage and Family*, 68, s. 1045-1056.
- ANDORKA, R., 1982: *Determinants of Fertility in Advanced Societies*. London: METHUEN & CO LTD.
- BAIZÁN, P. – AASSVE, A. – BILLARI, F. C., 2003: Cohabitation, Marriage, and First Birth: The Interrelationship of Family Formation Events in Spain. *European Journal of Population* 19, 2, s. 147-169.
- BALBO, N. – BILLARI, F. C. – MILLS, M., 2013: Fertility in Advanced Societies: A Review of Research. *European Journal of Population*, 29, 1, s. 1-38.
- BAGAVOS, Ch., 2010: Education and Childlessness: The Relationship Between Education Field, Education Level, Employment and Childlessness Among Greek Women Born in 1955–1959. *Vienna Yearbook of Population Research*, 8, s. 51-75.
- BARRINGTON, A., 2004: Perpetual Postponers? Women, Men's and Couple's Fertility Intentions and Subsequent Fertility Behaviour. *Population Trend*, 117, s. 9-19.
- BECKER, G., 1993: *A Treatise on the Family*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- BILLARI, F. C. – KOHLER, H. P., 2004: Patterns of Low and Very Low Fertility in Europe. *Population Studies*, 58, 2, s. 161-176.
- BEAUJOUAN, E. – BRZOZOWSKA, Z. – ZEMAN, K., 2016: The Limited Effect of Increasing Educational Attainment on Childlessness Trends in Twentieth-Century Europe, Women Born 1916–1965. *Population Studies*, 70, 3, s. 275-291.
- BEAUJOUAN, E. – SOBOTKA, T. – BRZOZOWSKA, Z. – ZEMAN, K., 2017: Has Childlessness Peaked in Europe? *Population & Societies*, 540, January 2017. https://www.ined.fr/fichier/s_rubrique/26128/540.population.societies.2017.january.en.pdf
- BLOSSFELD, H. P. – HUININK, J., 1991: Human Capital Investments or Norms of Role Transition? How Women's Schooling and Career Affect the Process of Family Formation. *American Journal of Sociology* 97, 1, s. 143-168.
- BURKIMSHER, M. – ZEMAN, K., 2017: Childlessness in Switzerland and Austria. In: Kreyenfeld, M. – Konietzka, D. (eds.): *Childlessness in Europe: Contexts, Causes, and Consequences*. Demographic Research Monographs, s. 115-138.

- DŽAMBAZOVIČ, R. – ŠPROCHA, B., 2017. Kto žije v kohabitáciách na Slovensku? Intenzita vytvárania a charakteristiky kohabitujuúcich osôb podľa výsledkov Sčítania obyvateľov, domov a bytov 2011. *Sociológia*, 49, 4, s. 369-404.
- ESPING-ANDERSEN, G., 1996: Welfare States Without Work: The Impasse of Labour Shedding and Famililism in Continental European Social Policy. In: Esping-Andersen, G. (ed.): *Welfare States in Transition: National Adaptations in Global Economies*. London: Sage Publications.
- FREJKA, T. – WESTOFF, Ch. F., 2008: Religion, Religiousness and Fertility in the US and in Europe. *European Journal of Population*, 24, s. 5-31.
- FRIEDMAN, D. – HECHTER, M. – KANAZAWA, S., 1994: Theory of the Value of Children. *Demography*, 31, 3, s. 375-401.
- GOLDSCHIEDER, C., 1971: *Population, Modernization, and Social Structure*. Boston: Little, Brown and Company.
- GOLDSCHIEDER, C. – MOSHER, W. D., 1991: Patterns of Contraceptive Use in the United States: The Importance of Religious Beliefs. *Studies in Family Planning*, 22, s. 102-115.
- HAKIM, C., 2000: *Work-Lifestyle Choices in the 21st Century: Preference Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- HAKIM, C., 2003: A New Approach to Explaining Fertility Patterns: Preference Theory. *Population and Development Review* 29, 3, s. 349-374.
- HAKIM, C., 2006: Women, Careers, and Work-Life Preferences. *British Journal of Guidance and Counseling*, 34, 3, s. 279-294.
- HÁŠKOVÁ, H., 2006: Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě. Praha: Sociologický ústav AV ČR, Sociologické studie 06:04.
- HÁŠKOVÁ, H., 2009: Fenomén bezdětnosti. Praha: SLON.
- HECHTER, M. – KANAZAWA, S., 1997: Sociological Rational Choice Theory. *Annual Review Sociology*, 23, s. 191-214.
- CHESNAIS, J. C., 1996: Fertility, Family and Social Policy in Contemporary Western Europe. *Population and Development Review*, 22, 4, s. 729-739.
- KIERNAN, K. E., 1989: Who Remains Childless? *Journal of Biosocial Science*, 21, 4, s. 387-398.
- KOHLER, H. P. – BILLARI, F. C. – ORTEGA, J. A., 2002: The Emergence of Lowest-Low Fertility in Europe During the 1990s. *Population and Development Review*, 28, 4, s. 641-680.
- KRAVDAL, Ø., 1994: The Importance of Economic Activity, Economic Potential and Economic Resources for the Timing of First Births in Norway. *Population Studies*, 48, 2, s. 249-267.
- KŘEŠŤANOVÁ, J., 2016: Analýza vývoje plodnosti na území České republiky po roce 1950 do současnosti za využití dekompozičních metod. *Demografie*, 58, 2, s. 142-158.
- KULU, H. – VIKAT, A., 2007: Fertility Differences by Housing Type: The Effect of Housing Conditions or Selective Moves? *Demographic Research*, 17, 26, s. 775-802.
- KULU, H., 2013: Why Fertility Levels Vary between Urban and Rural Areas? *Regional Studies*, 47, 6, s. 895-912.
- KYŽLINKOVÁ, R. – ŠŤASTNÁ, A., 2016: Reprodukční plány mladých mužů v ČR. *Demografie*, 58, 2, s. 111-128.
- LESTHAEGHE, R., 1995: The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation. In: Mason, K. O. – Jenses, A. M. (eds.): *Gender and Family Change in Industrialized Countries*. Oxford: Clarendon Press, s. 17-62.
- LESTHAEGHE, R. – NEELS, K., 2002: From the First to the Second Demographic Transition – An Interpretation of the Spatial Continuity of Demographic Innovation in France, Belgium and Switzerland. *European Journal of Population*, 18, 4, s. 325-360.

- MATYSIAK, A. – VIGNOLI, D., 2008: Fertility and Women's Employment: A Meta-Analysis. *European Journal of Population*, 24, s. 363-384.
- McDONALD, P., 2000a: Gender Equity, Social Institutions and the Future of Fertility. *Journal of Population Research*, 17, 1, s. 1-16.
- McDONALD, P., 2000b: Gender Equity in Theories of Fertility Transition. *Population and Development Review*, 26, 3, s. 427-439.
- McQUILLAN, K., 2004: When Does Religion Influence Fertility? *Population and Development Review*, 30, 1, s. 25-56.
- MILLS, B. – RINDFUSS, P.R. – McDONALD, P. – VELDE, E., 2011: Why do People Postpone Parenthood? Reasons and Social Policy Incentives. *Human Reproduction Update*, 17, 6, s. 848-860.
- MIETTINEN, A. – ROTKIRCH, A. – SZALMA, I. – DONNO, A. – TANTURRI, M.L., 2015: Increasing Childlessness in Europe: Time Trends and Country Differences. *Families and Societies*, 33, s. 1-66.
- MOŽNÝ, I., 1983: *Rodina vysokoškolsky vzdelaných manželů*. Brno: Universita J. E. Purkyně v Brne.
- POTANČOKOVÁ, M., 2009: Odkladanie do vyššieho veku na Slovensku vo svetle štatistických a kvalitatívnych dát. In: Bleha, B. (ed.): *Populačný vývoj Slovenska na prelome tisícročí kontinuita či nová éra?* Bratislava: Geografika, s. 39-61.
- POTANČOKOVÁ, M., 2011: Zmena reprodukčného správania populácie Slovenska po roku 1989: trendy, príčiny a dôsledky. In: Piscová, M. (ed.): *Desaťročia premien slovenskej spoločnosti*. Bratislava: VEDA, SAV, s. 142-159.
- POTANČOKOVÁ, M. – VAŇO, B. – PILINSKÁ, V. – JURČOVÁ, D., 2008: Slovakia: Fertility Between Tradition and Modernity. In: Frejka, T. – Hoem, I. – Sobotka, T. – Toulemon, L. (eds.): *Childbearing Trends and Policies in Europe*. Demographic Research 19, Special collection 7, s. 973-1018.
- ROWLAND, D. T., 2007: Historical Trends in Childlessness. *Journal of Family Issues*, 28, 10, s. 1314-1315.
- RŮŽIČKOVÁ, M. – HAMPLOVÁ, D., 2016: Analýza vzťahu náboženského vyznání a plodnosti ve sčítání lidu 2011 (se zařazením vlivu dalších proměnných). *Demografie*, 58, s. 213-229.
- SOBOTKA, T., 2005: Childlessness Societies? Trends and Projections of Childlessness in Europe and the United States. *Population Association of America 2005 Annual Meeting Program*. Philadelphia, Pennsylvania March 31 – April 2.
- SOBOTKA, T., 2006: Bezdětnost v České republice. In: Hamplová, D. – Šalamounová, P. – Šamanová, G. (eds.): *Životní cyklus sociologické a demografické perspektivy*. Praha: Sociologický ústav SAV.
- SOBOTKA, T., 2009: Sub-Replacement Fertility Intentions in Austria. *European Journal of Population*, 25, s. 387-412.
- SOBOTKA, T., 2011: Fertility in Central and Eastern Europe after 1989: Collapse and Gradual Recovery. *Historical Social Research*, 36, 2, s. 246-296.
- SOBOTKA, T., 2017: Childlessness in Europe: Reconstructing Long-Term Trends Among Women Born in 1900–1972. In: Kreyenfeld, M. – Konietzka, D. (eds.): *Childlessness in Europe: Contexts, Causes, and Consequences*. Demographic Research Monographs, s. 17-53.
- SOBOTKA, T. – ADIGÜZEL, F., 2002: *Religiosity and Spatial Demographic Differences in the Netherlands*. Groningen: University of Groningen.
- SOBOTKA, T. – ŠTASTNÁ, A. – ZEMAN, K. – HAMPLOVÁ, D. – KANTOROVÁ, V., 2008: Czech Republic: A Rapid Transformation of Fertility and Family Behaviour After the Collapse of State Socialism. *Demographic Research*, 19, 14, s. 403-454.
- SOBOTKA, T. – ZEMAN, K. – LESTHAEGHE, R. – FREJKA, T., 2011a: Postponement and Recuperation in Cohort Fertility: New Analytical and Projection Methods and their

- Application. European Demographic Research Papers 2011 – 2012, Vienna: Vienna Institute of Demography, Austrian Academy of Sciences.
- SOBOTKA, T. – ZEMAN, K. – LESTHAEGHE, R. – FREJKA, T. – NEELS, K., 2011b: Postponement and Recuperation in Cohort Fertility: Austria, Germany and Switzerland in a European Context. *Comparative Population Studies – Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 36, 2-3, s. 417-452.
- SOBOTKA, T. – SKIRBEKK, V. – PHILIPPOV, D. 2011c: Economic Recession and Fertility in the Developed World. *Population and Development Review*. 37, 2, s. 267-306.
- SZALMA, I. – TAKÁCS, J., 2012: A gyermektelenséget meghatározó tényezők Magyarországon. *Demográfia* 55, 1, s. 44-68.
- ŠPROCHA, B., 2014a: Odkladanie a rekuperácia plodnosti v kohortnej perspektíve v Českej republike a na Slovensku. *Demografie*, 3, s. 219-233.
- ŠPROCHA, B., 2014b: Reprodukcia rómskeho obyvateľstva na Slovenska a prognóza jeho populačného vývoja. Bratislava: PU SAV.
- ŠPROCHA, B., 2015a: Transformácia generačnej plodnosti na Slovensku. Odkladanie a rekuperácia pôrodov v generačnej perspektíve. *Slovenská štatistika a demografia*, 25, 2, s. 14-32.
- ŠPROCHA, B., 2015b: Plodnosť žien maďarskej národnosti na Slovensku v sčítaniach obyvateľov. In: Tišliar, P. (ed.): *Populačné štúdie Slovenska* 6., s. 169-196.
- ŠPROCHA, B., 2015c: Narodení mimo manželstva a plodnosť nevydatých žien na Slovensku. *Demografie*, 57, 2, s. 127-143.
- ŠPROCHA, B., 2016: Transformácia sobášnosti slobodných v Českej a Slovenskej republike v prierezovom a kohortnom pohľade. *Demografie*, 58, 3, s. 237-238.
- ŠPROCHA, B., 2017: Rómska populácia na Slovensku a kohortná plodnosť rómskych žien podľa výsledkov sčítania obyvateľov, domov a bytov 2011. *Demografie*, 59, 2, s. 118-131.
- ŠPROCHA, B. – ŠŤASTNÁ, A. – ŠÍDLO, L., 2015: Bezdětnost žien na Slovensku a v Česku vo výsledkoch sčítaní 1991 – 2011 (a jej možný vývoj do budúcnosti). In: Transformácia slovenskej spoločnosti vo výsledkoch posledných troch populačných cenzov. Zborník príspevkov z 15. Slovenskej demografickej konferencie, s. 152-160.
- ŠPROCHA, B. – ŠÍDLO, L. – NOVÁKOVÁ, G. – ŠŤASTNÁ, A., 2016: Kohortné zmeny v koncentrácii plodnosti v Česku a na Slovensku. *Sociológia*, 48, 5, s. 474-499.
- ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, B., 2016: Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia. Bratislava: Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska FiF UK v Bratislave.
- ŠŤASTNÁ, A., 2016: Bezdětnost v dobách dvoudětných rodin – kdo jsou trvale bezdětní muži a ženy v Česku. In: Tišliar, P. (ed.): *Populačné štúdie Slovenska* 9, s. 145-161.
- TANTURRI, M.L. – MENCARINI, L., 2008: Childless or Childfree? Paths to Voluntary Childlessness in Italy. *Population and Development Review*, 34, s. 51-77.
- TANTURRI, M. L. – MILLS, M. – ROTKIRCH, A. – SOBOTKA, T. – TAKÁCS, J. – MIETTINEN, A. – FALUDI, C. – KANTSA, V. – NASIRI, D., 2015: State-of-the-Art Report. Childlessness in Europe. *Families and Societies*, 32, s. 1-53.
- VAN DE KAA, D. J., 1987: Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin* 42, s. 1-57.
- ZHANG, L., 2008: Religious Affiliation, Religiosity, and Male and Female Fertility. *Demographic Research*, 18, 8, s. 233-262.